

Олександра Кагало

(Київ)

ПАРНІ СПОЛУЧНИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: ФОРМУВАННЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ВЖИВАННЯ

За граматичними описами української мови простежено формування парних сполучників як функціонально та структурно цілісних засобів зв'язку однорідних членів речення або предикативних частин складного речення, визначено розподіл цих сполучників між семантичними групами сурядних і підрядних сполучників, указано на особливості добору та вживання другого компонента парних сполучників.

Ключові слова: парні сполучники, парні градаційні сполучники, парні підрядні сполучники, функціональна та структурна цілісність парних сполучників, другий компонент.

According to the grammatical descriptions of the Ukrainian language the formation of paired conjunctions as functionally and structurally integrated means of connection of homogeneous sentence members or predicatives of a complex sentence has been traced. Determined is the distribution of these conjunctions between semantic groups of coordinating and subordinating conjunctions. Attention is paid to specificity of choice and use of the second component of paired conjunctions.

Key words: paired conjunctions, paired graded conjunctions, paired subordinating conjunctions, functional and structural integrity of paired conjunctions, second component.

Останнім часом помітне активне звернення дослідників до вивчення сполучників української мови в різних аспектах. Дослідники відзначили тенденцію до аналітизму в розвитку складу сполучників української мови [3, с.142]. Одним з виявів цієї тенденції є поява нових сполучників, серед яких центральне місце посідають парні. У вітчизняній лінгвістиці залишаються нез'ясованими питання про появу, становлення та особливості вживання парних сполучників. Це зумовлює актуальність пропонованого дослідження.

Мета статті – простежити формування парних сполучних засобів, визначити склад парних сурядних і підрядних сполучників, з'ясувати особливості вживання їх у сучасній українській літературній мові.

У граматиках української мови парні сполучники виокремлювали непослідовно. Автори давніх граматик розмежовували сполучники за семантикою [4; 6; 7; 12; 13], способом уживання [5; 12; 13], синтаксичними функціями [4; 6], порядком розташування речень [13] тощо. Кількість семантичних груп сполучників у цих граматиках неоднакова. Л.Зизаній подає шість розрядів [7, с.173], тоді як М.Смотрицький налічує дев'ять [13, с.384].

За будовою сполучники поділяли на прості, складні та складені [13, с.384]. Парних сполучників у багатьох найдавніших граматиках не було, хоч одиниці, що мали будову парних, у поданих переліках сполучників траплялися. Зокрема, у “Граматиці руської мови” С.Смаль-Стоцького та Ф.Гартнера зафіксовано такі парні сполучники: *не тільки (лише)...але також (также)* [4, с.154], *чим...тим* [4, с.156], які тепер називають парними. У цій граматиці зазначено, що другий компонент сполучника *не тільки...але також* потрібно вживати тоді, коли “на сполуку хочемо покласти більший натиск” [4, с.153]. Тут же наведено приклади речень, що мають парні сполучники, напр.: *Хоч правду женуть люди, але правда завше буде; Як буде завтра дощ, то не підемо в поле* та ін. [4; с.121]. Предикативні частини цих речень поєднані парними допустово-протиставним та умовним сполучниками, але парними їх ще не кваліфікують.

Парні сполучники є і в першій частині “Короткої граматики української мови” П.Залозного, напр: *коли...то, якщо...то, як...так, не тільки...але і*, але парними автор їх не називає [6, с.48].

Уперше парні (двійчасті) сполучники виокремив у “Граматиці української мови. Синтаксис” І.Нечуй-Левицький [12, с.38]. Серед них подав сполучники *коли, поки, доки*, яким у головному відповідають *тоді, то, поти, доти* [12, с.38]; *де, звідкіль, куди, кудюю*, що мають відповідники *там, звідтіля, туди, тудюю* [12, с.39]; *як, мов, наче, неначе*, яким відповідає сполучник *так*, що в самостійному головному реченні відкидається [12, с.40]; сполучникам *як, коли, якби, колиб* відповідає *то*, який часто в розмові не вживається [12, с.44]. Автор наголошує на тих парних сполучниках, у яких другий компонент часто факультативний.

Поняття парного сполучника введено в “Курсі сучасної української літературної мови” за ред. Л.А. Булаховського [10, с.119]. Його схарактеризовано як подвійну, двочленну сполуку, частини якої розподіляються між двома реченнями і надають більшої виразності вислову. До найбільш поширених зараховано такі парні сполучники: *як...так і, не тільки...а(ле) і, не стільки...як, не просто...а й* [10, с.119], *чим...тим, що...то, тільки...як* [10, с.144]. Він виділив в окремий тип складнопідрядних речень конструкції зі сполучниками *коли б...то, скільки не...а, хоч...а, що...то* [10, с.154]. Подвійні сполучники *як...так і, не тільки...а і(ї), не тільки...але і(ї)* та ін., за Л.А. Булаховським, значно чіткіше передають особливості єднальних відношень [10, с.160], сильніше протиставлення виражається за допомогою парного сполучника *не тільки...а* з часткою *навпаки* [10, с.162], увиразнюється зіставлення за допомогою подвійних сполучників *чим...тим, що...то* [10, с.280]. Підрядні допустові речення поєднуються з головним сполучниками *хоч (хоча, хоть), хай, нехай, правда, дарма що, як (де, куди, коли, хто, що, який) не, нащо, чи*. В головному їм можуть відповідати сполучники *а, але, але ж, все ж, ж (же), та, да, так, однак (одначе), зате, проте, а проте* [10, с.304].

Більш докладно визначено поняття парного сполучника в “Сучасній українській літературній мові” за заг. ред. І.К. Білодіда. Парними названо складені похідні сполучники, кожна частина яких належить до різних членів речення або компонентів складного речення [14, с.515]. Парні сполучники визначено як порівняно невелику групу, до складу якої входять сурядні єднальні *як...так і, не тільки...але і(ї), не тільки...а і(ї)* [14, с.516], та підрядні допустові, утворені за допомогою одиничних сполучників *хоч (хоча, хоть), хай, нехай, правда, дарма що* й ін. та співвідносних з ними сурядних протиставних сполучників *а, але, але ж, все ж, та, так, однак, зате, проте* та ін. [14, с.526].

У навчальних курсах сучасної української літературної мови парні сполучники виокремлювали або за способом уживання [8, с.363; 11, с.372; 15, с.350; 16, с.296; 17, с.306], або в складі функціональних різновидів [1, с.171; 15, с.351]. За способом уживання парні сполучники виділено в окрему категорію в “Курсі сучасної української літературної мови” М.А. Жовтобрюха та Б.М. Кулика [11, с.371] і в “Сучасній українській літературній мові” М.П. Івченка [8, с.363]. До парних зараховано сполучники *не тільки...але й, як...так, хоч...але, якщо...то; чим...тим, як...так, наче...так, що...то, тільки...як*.

У “Сучасній українській мові” (авт. кол.: О.Д. Пономарів, В.В. Різун, Л.Ю. Шевченко) парні сполучники *що...то, чим...тим, не стільки...скільки* розглянуто серед складених [16, с.296].

Парні сурядні сполучники виокремлено у складі зіставно-протиставних (*хоч...але, хоч...зате, хоч...та, як...так і, не тільки (не лише)...а (але) й, не те що...а (але), не так і...як*), розділових (*як не...то, коли не...то, якщо не...то*) [15, с.351], градаційних (*не тільки...а (але) й, не тільки...а навіть, не стільки...скільки, не так...як*) [15, с.35; 17, с.303].

Вужче парні сурядні сполучники представлено в “Сучасній українській мові. Синтаксис” С.П. Бевзенка. Він зарахував парні сурядні сполучники *не тільки (лише)...а й, не тільки (лише)...але й* до власне єднальних, або до перелічувальних [1, с.171].

Послідовно перераховано тільки парні підрядні сполучники. Серед них названо сполучники з допустовим значенням *хоч (хоча)...а (але, зате, однак), хай (нехай)...але (та)* [1, с.197; 15, с.353].

Найдокладніше парні сполучники представлено в монографії “Сполучники української літературної мови” К.Г. Городенської, де відзначено перевагу сполучників складеної будови над складними та непохідними [3, с.164]. Оскільки поповнення складу сполучників обмежене власними ресурсами, то основним є аналітичний спосіб їх творення. Так постали складені сполучники, серед яких найбільше парних. К.Г. Городенська нарахувала 249 пар [3, с.179], тоді як у попередніх граматичних описах парні сполучники схарактеризовано як невелику групу. Ці пари неоднакові за ступенем функціональної і структурної цілісності. Якщо компоненти парного сполучника лише разом виражають певний тип семантико-синтаксичного відношення між поєднуваними предикативними частинами речення або однорідними членами речення, то другий компонент є обов’язковим, напр.: *Надії не лише справдились, але перевершили будь-які сподівання* (Тиждень 15.11.11); *Усі заходи скеровані не тільки для того, аби пришвидшити перетин кордону під час Євро-2012, але й працювати за відлагодженими системами після чемпіонату* (Експрес 24.01.12); *Річниця хрещення Руси-України – не тільки свято для православних, а ще й велика цивілізаційна подія* (День 27.07.11). Коли ж семантико-синтаксичне відношення між поєднуваними предикативними частинами речення може виражати тільки перший компонент сполучникової пари, то другий компонент є необов’язковим, факультативним, напр.: *Якщо такі випадки повторюються знову і знову, над ситуацією варто замислитися* (Тиждень 25.07.12); *Якщо порівнювати показники двох останніх років, то експорт збільшився на 15%, а імпорт – майже уп’ятеро*. (Урядовий кур’єр 12.05.12).

В українській мові переважають парні сполучники, що становлять структурну і функціональну цілісність.

Серед сурядних та підрядних сполучників неоднакова кількість парних. Із сурядних сполучників тільки градаційні вживаються як парні (К.Г. Городенська подає їх 32 [3, с.179]). Це – *не лише...а й, не лиш...а, не лише...але, не лишень...але й, не лише...а навіть, не лише...а ще й, не тільки...а й, не тільки...а навіть, не тільки...але навіть, не те що...але (й), не те що...а навіть, не просто...але й, не стільки...скільки, не так...як, як...так і, якщо не...то, якщо не...то хоч би, коли не...то хоч би та ін.*, напр.: *Я зустрівся і зустрічаюся з такою обставиною, що не тільки політологи, журналісти, а навіть професійні історики дуже мало знають чи забули або не вийшло у них добре зрозуміти, як це було двадцять років тому* (День 22.06.11); *“І це занепокоєння вже сягнуло такої точки, коли цілком можливо є не лише критика, а й конкретніша реакція”, – додав Пфайфер* (Експрес 20.10.11); *Ідеї щодо реформування економіки – не тільки української, а й світової – дуже часто не враховують основоположних механізмів її функціонування* (Україна молода 06.03.12). У дослідженнях українських науковців конструкції з *не тільки...а* згадувалися серед єднальних речень [10, с.161], зіставно-видільних сполучників [9, с.196], зіставних, наближених до єднальних [1, с.174].

Парні підрядні сполучники є в складі майже кожної семантичної групи, зокрема допустових, умовних, часових та причинових. Проте найбільше їх у групі допустових, а саме допустово-протиставних сполучників, які утворилися внаслідок поєднання допустово-обмежувальних сполучників *хоч(і), хай(і), нехай(і)* із протиставними *а, але, та, проте, однак, одначе, зате*, напр.: *хоч (і)...а, хоч (і)...але, хоч (і)...та, хоч (і)...проте, хоч(і)...зате, хай (і)...а, хай (і)...але, хай (і)...та, хай (і)...проте, хай (і)...однак, нехай (і)...а, нехай (і)...але, нехай (і)...однак та ін.*, напр.: *Хоч скромно, проте дешево* (Експрес 15.07.10); *Сашко хоч і не високий, зате міцний* (Люко Дашвар); *Хоча голосування це і*

них було найбільше осіб літнього віку, то було сподівання, що з кожними виборами “ліві” набиратимуть усе менше (Українська правда 23.09.10). Функціонування парного сполучника *позаяк...то* зумовлене введенням у мовлення одиничного сполучника *позаяк*.

Функціонально і структурно цілісними є чотири сполучники відповідності: *що...то, що...тим, чим...тим, чим...то*, оскільки їхні частини є взаємозумовленими, напр.: *Чим більше нас буде з “Днем”, тим краще для нас...* (День 26.08.11); *... що довше вони (фрукти) зберігаються, то менше в них залишиться вітамінів* (Урядовий кур’єр 31.12.11). Зрідка, переважно в розмовному мовленні, другий компонент таких сполучників може зазнавати редукції [3, с.159].

Отже, парні сполучники зафіксовані вже в давніх граматиках української мови, проте в окрему групу за способом уживання їх виділено аж у 50-х роках ХХ ст. Парними називають сполучники, що складаються з двох відмінних компонентів, які пов’язують предикативні частини закритої синтаксичної структури, розподіляючись між ними. Функціонально парні сполучники є цілісними одиницями, хоч ще автори давніх граматик наголошували на тому, що другий компонент таких сполучників може бути факультативним.

Поява нових парних сполучників зумовлена потребою вираження різноманітних відтінків семантико-синтаксичних відношень. Оскільки парний сполучник передбачає наявність двох компонентів, що розподіляються між членами речення чи його частинами, то редукція другого компонента пари у сучасному мовленні спричинює руйнування сполучника саме як парного.

Парних сполучників найбільше серед підрядних допустово-протиставних. Це зумовлено здатністю допустово-обмежувальних сполучників та займенникових прислівників, числівників, іменників і прикметників із заперечною часткою *не* утворювати відповідно парні сполучники та сполучнословні пари з протиставними сполучниками *а, але, та, проте, однак, однак*. Найменше парних сполучників серед причинових.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бевзенко С.П. Сучасна українська мова. Синтаксис : навч. посіб. [для студ. філол. спец. сиц. навч. закл.] / С.П. Бевзенко, Л.П. Литвин, Г.В. Семеренко. – К. : Вища школа, 2005. – 270 с.
2. Городенська К.Г. Граматичний словник української мови. Сполучники / К.Г. Городенська. – К.; Херсон : Вид-во ХДУ, 2007. – 340 с.
3. Городенська К.Г. Сполучники української літературної мови : [монографія] / К.Г. Городенська. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – 208 с.
4. Граматика руської мови / улож. С. Смаль-Стоцький, Ф. Гартнер. – 3 перероб. вид. – Відень., 1914. – 202 с.
5. Граматика словенська Івана Ужевича / [відп. ред. М.А. Жовтобрюх]. – К. : Наук. думка, 1970. – 114 с.
6. Залозний П. Коротка граматика української мови / Петро Залозний. – вид. 2. – К., 1917. – Ч.І. – 64 с.
7. Зизаній Л. Граматика словенська / Лаврентій Зизаній. – Вільно, 1596. – 185 с.
8. Івченко М.П. Сучасна українська літературна мова / М.П. Івченко. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1965. – 504 с.
9. Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. Синтаксис / Б.М. Кулик. – К. : Рад. школа, 1961. – Ч. 2. – 287 с.
10. Курс сучасної української літературної мови / [за ред. Л.А. Булаховського]. – К. : Рад. школа, 1951. – Т. II. Синтаксис. – 408 с.
11. Курс сучасної української літературної мови / М.А. Жовтобрюх, Б.М. Кулик. – К., 1953. – 402 с.
12. Нечуй-Левицький І. Грамматика української мови / Іван Нечуй-Левицький. – К., 1914. – Ч. II. Синтаксис. – 176 с.
13. Смотрицький М. Граматика словенскія правильное синтагма / Мелетій Смотрицький. – К., 1979. – 248 с.

14. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / [за заг. ред. І.К. Білодіда]. – К. : Наук. думка, 1969. – 584 с.
15. Сучасна українська літературна мова / [за ред. А.П. Грищенка]. – К.: Вища школа, 1993. – 365 с.
16. Сучасна українська мова : підручник [для студ. фак. журн.] / [авт. кол. О.Д. Пономарів, В.В. Різун, Л.Ю. Шевченко]. – К.: Либідь, 1991. – 310 с.
17. Сучасна українська літературна мова : підручник [для студ. філол. спец. вищ. навч. закл.] / [за ред. М.Я. Плющ]. – вид. 6. – К.: Вища школа, 2006. – 429 с.
18. Ткачук Т.П. Функціонально-семантична категорія допустовості в сучасній українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / Ткачук Тарас Павлович. – К., 2009. – 20 с.